

Det lutherske hushold

*En samfundsform i
forskellige nordiske afskygninger*

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAEISSON

Husholdet som nordisk model

Denne antologi er blevet bundet sammen af begrebet hushold. Vi har undersøgt, hvordan den måde, hvorpå husholdet blev centralt med Luthers teologi og Reformationen, prægede forestillingerne om hushold, normerne for hushold, husholdets praktiske liv og husholdet som udgangspunkt for statsdannelse i det tidligt moderne Norden. Det har vi gjort gennem en række bidrag, hvor vi har fremhævet, hvordan husholdet historisk set har fungeret integrerende på forskellige samfundsniveauer gennem gensidige pligter mellem husholdets medlemmer.

Husholdet var centralt i alle tidlig moderne europæiske stater, men med udgangspunkt i den teologisk centrale rolle, som husholdet fik i det lutherske Norden, har vi ment, at der var særlig grund til at undersøge den rolle, husholdet og husholdskulturen spillede for etableringen af husholdsstater her. Vi har arbejdet med et komparativt perspektiv på Danmark og Sverige, der har gjort det muligt at nuancere forståelsen af den indflydelse, som den lutherske teologi har haft, herunder hvordan organisering af stat og kirke har haft betydning for den måde, hvorpå teologien kunne få samfundsindflydelse. Det komparative element har bidraget til at tydeliggøre, hvordan vægtning af forskellige elementer og variationer af teologien og forskelle i konfessionskulturen har haft betydning for det aftryk, der er sat på samfundsudviklingen.

Variationer i et luthersk tema

Med udgangspunkt i det begreb om husholdskultur, der udvikles i Karin Hassan Janssons kapitel, har vi arbejdet med de teologisk prægede normer for husholdet, formidlet gennem katekismus og hustavle, som en kultur og en praksis frem for en fast ideologi. Jansson viser gennem en analyse af kirkehistoriker Hilding Pleijels banebrydende studie af hustavlens verden og den efterfølgende forskning i hustavlen inden for forskellige forskningstraditioner, hvordan Pleijels argument om hustavlen som en operationalisering af trestandslæren, der skabte et enhedssamfund, er blevet udfordret og diskuteret. Det er en pointe hos Jansson, at de magtrelationer, der har været i centrum for forskerens interesse, har været afgørende for vurderingen af hustavlens budskab og indflydelse.

Et af kritikpunkterne mod Pleijel har været hans manglende studier af praksis, men Jansson viser også, hvordan de traditioner, der kritiserer Pleijel for kun at studere et normativt, ideologisk niveau, også selv har leveret meget begrænsede studier af, hvordan hustavlens normer faktisk blev reflekteret i de tidlige moderne samfund. Som modtræk opdaterer Jansson forskningen i hustavlens verden gennem de studier af det tidlige moderne husholds sociale og kulturelle praksis, som nordisk og international kønsforskning i rigt mål har leveret gennem de sidste godt 30 år. Hvor den socialhistoriske tradition interesserede sig for magt i relationer imellem over- og underordnede stænder og de idehistoriske studier for, hvordan trestandslæren blev omsat i normative tekster, argumenterer Jansson for, at den kønshistoriske forskning gennem sine undersøgelser af magtordningen i husholdet og arbejdslivet viser, hvordan hustavlens normer om rettigheder og pligter, gensidighed og kobling mellem magt og ansvar gennemsyrede det tidlige moderne samfund. Kønsforskningen har med andre ord vist, hvordan hustavlenormerne prægede de tidlige moderne nordiske samfund, selvom hustavlen ikke har været fokus i eller udgangspunkt for undersøgelserne.

Janssons sammenfatning af forskningen i social og kulturel praksis i det tidlige moderne nordiske hushold viser, hvordan den patriarkalske magts legitimitet afhang af, at husbonden levede op til sine pligter og ikke misbrugte sin magt. Den viser, hvordan sociale forestillinger og forventninger var knyttet til individets placering i husholdet. Den under-

streger, hvordan de indre spændinger, ambivalensen og modsætningerne i hustavlen, som også forskningen af de normative tekster har peget på, blev spillet ud i praksis. Og den viser, hvordan hustavlens normer, frem for at være magthaverens ideologi, der blev brugt til at disciplinere undersåtterne og stødte sammen med deres værdigrundlag, blev brugt som argument af både overordnet og underordnet med forskelligt fokus og vægtning, og hvordan konflikter i husholdet blev håndteret, uden at husholdet som institution blev betvivlet.

Ud over at bidrage til forståelsen af hustavlens verden med studier af praksis, betoner Jansson, hvordan de køns- og kulturhistoriske studier af de tidlig moderne hushold kan bidrage med et fokus på kultur frem for ideologi. Kultur, forstået som løse ideer og normer, åbner for forskellige fortolkninger med forskellige anvendelsesmuligheder for forskellige grupper. I forlængelse heraf udvikler Jansson begrebet "husholdskultur", som hun argumenterer for var et system og en praksis, der havde sit grundlag i de normer og forestillinger, som bl.a. blev udtrykt i hustavlen, men som samtidig var i konstant forandring. Det var ikke en statisk ideologi, og den tjente ikke kun øvrighedens interesser. Studier af praksis viser også, at de tre stænder ikke var adskilte, men greb ind i hinanden gennem forskellige 'faderfigurer' og øvrigheder, og at også madmoren kunne udøve den faderlige magt. Det tidligt moderne patriarkat var et forældrevælde. I husholdskulturen møder hustavlens normer menneskets handlinger, beskrivelser og bedømmelser i en kontinuerlig fortolkningsproces om det rigtige og det forkerte.

I forlængelse af Janssons historiografiske bidrag og udvikling af begrebet om husholdskulturen undersøger de andre bidrag i bogen, hvordan et fælles normsæt for husholdets sociale relationer og forpligtelser, der var præget og formet af den lutherske hustavle, blev udgangspunkt for forhandlinger og en dynamisk husholdskultur på forskellige niveauer. Dermed blev både hushold og husholdskultur centralt for den tidlig moderne nordiske statsdannelse, som vi har betegnet husholdsstaten. En central pointe i brugen begrebet husholdsstaten er at trække begrebet om husholdskultur som praksis, forhandling og dynamik med udgangspunkt i samme normkompleks op på statsniveau. Vores forståelse af husholdsstaten bygger altså på en forståelse af trestandslæren (og dermed hustavlens verden), hvor det fjerde bud og husholdet er det centrale,

og husstanden er grundlag for at forstå de to andre stænder, der spejler husstandens forældre–barn-relation. Hos Luther bliver de tre stænder forstået ud fra det kristne bud om næstekærlighed (elsk din næste som dig selv) og det fjerde bud om at ære sin far og sin mor. Derigennem bliver forældreforholdet normen for ethvert autoritetsforhold. Husholdsstaten tillader, at de sociale mekanismer i samfundet synkroniseres ud fra forståelsen af husstandens autoritetsforståelse, gennem de to andre stænder.

Eksempel på hushold i forskellige former

Det komparative perspektiv på Danmark og Sverige har som nævnt gjort det muligt for os at spore både fælles karakteristika ved en nordisk konfessionskultur og variationer inden for denne. Et af de steder, hvor det bliver tydeligt, at der er variationer inden for såvel den lutherske teologi som i fortolkningen og brugen af denne, er i Urban Claessons bidrag. Claesson nærlæser en svensk og en dansk udlægning af *Luthers Lille Katekismus* i et både teologisk og kirkehistorisk perspektiv og med fokus på husholdet. Husholdet formuleres på flere forskellige måder i *Luthers Lille Katekismus*. Som skabelsens fader fremstår Gud i første bud som den, man skal elske og frygte over alt andet. I fjerde bud om at hædre sine forældre reguleres relationerne i det menneskelige hushold gennem lydighedsspligt og omsorg. I den første trosartikel og den fjerde bøn i Fadervor om det daglige brød fremstår Gud Faders omsorg som et forbillede for de jordiske forældre. Det himmelske og det jordiske forældreskab hænger altså sammen. I hustavlen tegnes endelig tre store stænder, lærerstanden, regeringsstanden og husstanden, som alle tre var organiseret med overordnede og underordnede efter samme principper som husholdet.

Claesson viser gennem sine teologiske analyser, hvordan de to katekismeudlægninger har forskellige udgangspunkter for forældreskab og barndom i undervisningen. Hertil knytter sig forskellige forståelser af både autoriteternes opgave og Guds placering i verden. Claesson tydeliggør, hvordan kirkens rolle i forhold til staten i henholdsvis Danmark og Sverige ikke alene har betydning for, hvordan den samme teologiske tekst (katekismen) udlægges, men derigennem også for husholdets funktion og for samfundsstrukturen. Danmark var i perioden præget af et

stabilt kongedømme, hvor adlen havde repræsentation på regionalt og lokalt niveau. Samtidig betød manglen på en selvstændig kirke, at ansvaret for den rette lære lå hos kongen og hans lokale repræsentanter. Sverige var et rige med flere magtcentre på forskellige niveauer og havde en kirke med en mere selvstændig organisering med sogneråd (*sockenstämmor*) og rigsdagens præstestand. Her kunne også husbonden være politisk, med repræsentant i både sogneråd og rigsdagens bondestand, og han blev forstået som husholdets lærer. Det afspejler sig ifølge Claesson i, at det kirkelige og husholdsbaserede forældreskab blev dominerende i den svenske katekismeforklaring, mens barnet og barndommen blev det centrale i den danske. Lige så interessant er det, at begge katekismeforklaringer er enige om at lægge mere vægt på kvindens rolle i husholdet, end Luther selv gjorde. Det stemmer overens med det syn på patriarkatet som forældreskab, som Jansson fremhæver i den nordiske forskning i det tidlige moderne hushold.

Claessons kapitel viser, hvordan 1600-tallets lokale danske og svenske katekismeforklaringer fremstillede husholdets rolle forskelligt og dermed gennem undervisningen også prægede den normative forståelse af husholdet forskelligt i de to konfessionskulturer. Det bliver altså tydeligt hos Claesson, at barnet og barndommen tillægges større betydning i den danske katekismetekst, mens forældreskabet betones stærkere i det svenske eksempel. Det kan kobles til det billede, Nina J. Koefoed tegner i det følgende kapitel om tugthuse og ukristelig adfærd. I Danmark blev husholdet realiseret gennem et højere samfunds niveau, og godsstrukturen udgjorde et system af store hushold mellem kongens og det lille hushold. Koefoeds bidrag viser, hvordan det enkelte lille hushold kunne henvende sig til øvrigheden og derigennem tugthuset, hvis hustavlens normer for det gode hushold ikke kunne opretholdes. Samtidig viser tilbud om skoleundervisning i den grundlæggende børnelærdom i form af katekismen, at det blev betragtet som statens ansvar at alle indbyggere, alle kongens 'børn', blev oplært i den rette tro. Dermed var husholdets ansvar, disciplin og undervisning organiseret på et højere niveau end det enkelte hushold i Danmark. Det kan give en nøgle til at forstå, at det i de danske katekismer virker til at være mere sædvanligt at fremstille læseren som et barn i et større hushold. I Sverige var store hushold i form af godser mere usædvanlige, og de enkelte mindre hushold fik større selvstændigt

ansvar for både forældredisciplin og katekismeundervisning. Det var det lille husholds eget ansvar, at katekismen blev læst og indlært. Denne forskel mellem de to lande kan samtidig belyse, hvorfor forældreskabet blev betonet stærkere i svenske lærebogstekster.

For at konkretisere og fordybe ræsonnementet: Koefoed tegner et billede af, hvordan staten i 1700-tallet greb ind for at genoprette den rette orden, når danske familier og hushold var i krise. Når det enkelte hushold ikke kunne holdes sammen på grund af et enkelt medlems afvigende opførsel og manglende lydighed, trådte staten ind for at korrigere. Her ser vi, hvordan husholdskulturen blev realiseret i det enkelte hushold, ved at kongemagten og øvrigheden overtog forældreansvaret fra de mindre hushold gennem en løbende forhandling med husholdets medlemmer om konkretiseringen og vægtningen af de normer, der skulle overholdes, og som kunne kategoriseres som kristne over for adfærd, der blev kategoriseret som ukristelig. Koefoed viser, hvordan hustavlens normer for autoriteternes ansvar i husholdet i form af at mandligt ansvar for at forsørge og et kvindeligt ansvar for god husførelse var centralt i vurderingen af det gode kristne liv og en del af forhandlingen om husholdskulturen i praksis mellem de forskellige stænder og autoriteter. Samtidig viser hun, at reguleringen af det kristne liv i ægteskabet ikke kun handlede om at sikre, at seksualiteten blev holdt inden for ægteskabet, men at uhæmmet indtag af alkohol også blev forstået som et brud på det sjette bud, du må ikke bedrive hor – og at reguleringen af det kristne liv i øvrigt også handlede om at overholde de andre bud, der dermed også skal tænkes med som en del af den tidlige moderne husholdskultur og husholdsstat. Sammenlignet med tilsvarende tilfælde i det svenske materiale ser vi, at staten i Sverige snarere opmuntrede og formanede familiehusholdet til at opretholde sit eget forældreskab på en mere effektiv måde, fx gennem øget tugt inden for det berørte hushold. Det viser nuancerne i forventningerne til, hvordan husholdets autoriteter udøvede sit forældreskab, og hvordan husholdet interagerede med de andre to stænder.

Denne forskel i, hvordan husholdstanken blev realiseret på forskellige niveauer, udgør det, vi i antologien betragter som en variation over et luthersk tema. De to store nordiske riger delte samme lutherske konfession. Fælles er også, at 1600-tallet fremstår som det århundrede, hvor det bliver en selvfølge i begge rigerne at forsøge at virkeliggøre den lu-

therske samfundsmodel. Men den fælles lutherske forestilling om husholdet blev altså realiseret på forskellige måder. I Bo Kristian Holms og Gorm Harstes bidrag analyseres det lutherske hushold på mere overordnede niveauer som udtryk for husholdsstater. Bo Kristian Holm tydeliggør den lutherske autoritetsforståelses specielle forudsætninger i Norden, uden for Det Tysk-romerske Rige. Han viser, hvordan staten mere grundlæggende etablerede et stort integreret hushold i Danmark, mens en selvstændig kirke, en bevaret standsrigsdag og lokalt kirkeligt selvstyre (i de tidligere nævnte sogneråd) skabte et magtmæssigt mere varieret samfund i Sverige. Forenklet kan vi med Holm påstå, at den lutherske husholdsstat fik en mere strømlinet udformning i Danmark sammenlignet med Sverige. Den nordiske husholdsstat tager hos Holm udgangspunkt i den lutherske forståelse af autoriteten, der indgår som et element i konfessionskulturen med betydning for statsopbygningen. Det er en forestilling om en af Gud foreskreven social orden, hvor konge og øvrighed får et langt større ansvar for både kirke og socialforsorg. Samtidig viser han, hvordan de luthersk prægede kongeidealer får lov at virke længst tid uforstyrret i Danmark, og hvordan Bugenhagen bragte kirken i Danmark mere i overensstemmelse med Wittenberg.

Holm foreslår i sit bidrag, at det lutherske autoritetsbegreb ses som en central del af den nordiske konfessionskultur, hvilket er med til at adskille den fra den tyske, lutherske konfessionskultur, som Thomas Kaufmann har analyseret. En anden forskel er fraværet i Norden af den teologiske stridskultur, som Kaufmann ser som central for den tyske konfessionskultur. Det lutherske autoritetsbegreb kom til at stå mere centralt i de nordiske riger, fordi der her ikke var nogen autoritet over kongen (andet end Gud), som tilfældet er i Det Tysk-romerske Kejserrige. Det er en central pointe hos Holm, at der i begge de nordiske riger var en fælles tilgang til husholdstaten, som – båret af autoritetens guddommelige ansvar for det fælles bedste og på trods af forskellig organisering af staten – skabte forskellig baggrund for udviklingen af lutherske kongeforestillinger. Holm trækker her på sin tidligere forskning, hvor han har vist, at det lutherske fyrsteideal er anti-machiavellisk og i stedet præget af et stoisk herskerideal forenet med gammeltestamentlige kongeforestillinger og udlægninger af det fjerde bud. Gennem sine analyser af svenske kongeforestillinger i officielle taler og dokumenter viser

han, hvordan der i praksis trækkes på disse traditioner i etableringen af et kongeideal, hvor kongen fremstilles som en husfader, hvilket bidrager til at etablere en husholdskultur på statsniveau. Vi ser hos Holm, hvordan forhandlingen om kongeideal og kongens opgaver er udtryk for husholdskultur på statsniveau på samme måde som de forhandlinger, Jansson peger på præger husholdskulturen i det enkelte hushold. Holm viser her, hvordan de sociale forestillinger om magten og magtens formål etableres i spillet mellem magthaverne og befolkningen.

Holm viser også, hvordan variationen i den teologiske indflydelse fra lutherdom kan understøtte forskellige samfundsorganiseringer og -idealer. Sverige blev fx fortrinsvis påvirket af den tidlige reformationens teologi gennem Olaus Petri, mens Danmark i højere grad blev påvirket af den senere reformation gennem Bugenhagen. Samtidig spiller tanker om øvrighedens ansvar for det fælles bedste en vigtig rolle for kongeforestillingerne i både det danske og det svenske monarki. Begge traditioner ser kongens ansvar for *cura religionis* som centralt, men hvor *cura religionis* kun er forkyndelsen hos Petri, ansvaret for at Guds ord prædikes rent, er det hos Bugenhagen også troens gode gerninger som fattigforsorg og skole. Selvom den svenske kirkeordning fra 1571 også nævner kongens ansvar over for undersåtternes timelige gavn sammen med omsorg for deres evige gavn og velfærd – og den rette religion og guddommelige ære, er forskellen i forståelsen af *cura religionis* en vigtig understregning af betydningen af at undersøge ikke kun, hvorvidt et bestemt begreb bruges i forskellige sammenhænge, men også i hvilken betydning og med hvilket indhold det bruges.

Den nordiske husholdsstat som organisationsprincip

Gorm Harste bidrager med yderligere perspektiver på, hvordan de forskellige riger havde forskellige forudsætninger for at skabe husholdsstater. Han tager udgangspunkt i de tidlige moderne nordiske stater som militærstater og argumenterer for, at det i høj grad var Reformationen og den organisering af kirken, der fulgte, som underbyggede udviklingen af militærstaten organisatorisk og samtidig legitimerede den og skabte tilslutning til dens projekt. Harste viser, hvordan kirkens organisering i

de nordiske lande blev en mulighedsbetingelse for militærstatens fremvækst, bl.a. gennem udviklingen af befolkningsstatistik og lægdsruller, som var organiseret af præsterne. Samtidig var husholdet den enhed, der var grundlaget for udskrivningen af soldater i Sverige ved, at samlinger af hushold stillede soldater, dvs. at de mindre og mere selvstændige hushold i Sverige etablerede grundlaget for et militært inddelingsværk. Harste fremstiller husholdsslaterne efter Reformationen som knyttet til det samarbejde, der var inden for det enkelte hushold og imellem husholdene samt i sogne, landsdele og i hele landet. Det er det samme samspil mellem hushold og øvrigheder uden for husholdet som fx ses i Koefoeds bidrag.

Trestandslæren bliver vigtig som organisationsprincip i Harstes analyser. Det udtrykkes bl.a., ved at trestandslæren er det, der muliggør synkronisering mellem stænderne – både i form af autoritetsbegreb og tilhørsforhold. Harste understreger som Holm det autoritetsbegreb, der tager udgangspunkt i det fjerde bud, der i den nordiske religiøse forestilling og kommunikationskultur bliver et nådigt, omsorgsfuldt og næstekærligt bud og dermed lægger vægt på forældreskabets forpligtelser i Guds sted. Det har bl.a. betydning for forståelsen af mennesket som undersåt i Guds – og kongens – tjeneste. Også militærtjeneste. Men det har også betydning for soldaternes tilhørsforhold i alle stænder – både i det hjemlige hushold, i kirkestanden og trosfællesskabet og i felten gennem lydighed mod kongen. Harstes argument er, at der gennem tilhørsforholdet i alle tre stænder skabes en synkronisering af borger- og bondelivet i husholdet, det politiske liv og det åndeligt-kirkelige liv.

Trestandslæren bliver også vigtig som element i *Luthers Lille Katekismus*, der sammen med nadveren og salmer ses som centrale elementer i den konfessionskultur, der er motiverende og legitimerende for de soldater, der er i krig. Harste fremhæver, hvordan de svenske feltpræster søgte at skabe en konfessionel identitet, bl.a. bygget på andagt og bøn – og på et mere overordnet niveau, hvordan legitimeringen og autoriseringen af de nordiske kampagner ofte trak på lutherske legitimeringer. De stærke, tidlig moderne, nordiske militærstater var altså dybt afhængige af den lutherske husholdskultur og den organisering og legitimering, der fulgte. Harste er ikke i tvivl om, at de aspekter, der skabte militærstaten, også bidrog til udviklingen frem mod nutidens demokratier. Han trækker linjerne frem til nutiden ved at eksemplificere, hvordan den seneste

pandemikrise 2020–2022 viste Danmark som mere magtkoncentreret sammenlignet med Sverige, som var mere præget af magtdeling.

Samlet har bogen vist det tidlig moderne nordiske hushold som husholdskultur – også på statsniveau, med hustavlens normer som udgangspunkt for dynamik og forhandlinger for både over- og underordnede. Den har arbejdet med trestandslæren som formet af det fjerde bud i en bred luthersk forståelse af gensidige sociale pligter. Forældreskabet er i den forståelse en gennemgående autoritetsnorm – det himmelske forældreskab bliver en norm for det jordiske forældreskab, og det biologiske for andre autoritetsforhold. Det er her centralt, at det lutherske autoritetsbegreb bliver en del af nordisk konfessionskultur. Endelig har bogen vist en sammenhæng mellem samfundsstruktur, udlægning af *Luthers Lille Katekismus* samt vægtlægning af forskellige elementer af hans teologi og endelig forskelle i konfessionskulturer, der er med til at skabe variation inden for det lutherske tema.